

МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР АГРАРНОЇ ОСВІТИ

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ З ПРЕДМЕТУ
„ОСНОВИ ПРАВОВИХ ЗНАНЬ”

Київ
„Аграрна освіта”

2008

Опорний конспект з предмету „Основи правових знань” підготовлено методистом I категорії Відділу навчально-методичного забезпечення професійного навчання Науково-методичного центру аграрної освіти Самойловою Т.О.

Схвалено на засіданні методичної секції професійно-технічного навчання НМЦ аграрної освіти та рекомендовано до видання.

Рецензент

Ю.В. Дика,
кандидат юридичних наук,
викладач Національного
аграрного університету

Відповідальний за випуск

Т. Самойлова

Редактор

Л. Талюта

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Опорний конспект з предмету „Основи правових знань” розроблено на допомогу слухачам та викладачам професійно-технічних навчальних закладів.

Основна мета предмету – сформувати у слухачів системні правові знання, активну громадянську позицію, сприяти підвищенню рівня правової культури слухачів.

Для досягнення зазначеної мети слухачам даються первинні знання про право та роль правових норм у регулюванні найважливіших суспільних відносин.

Під час вивчення предмету слухачі набувають необхідних навичок роботи з різними джерелами права, а також уміння використовувати здобуті знання на практиці.

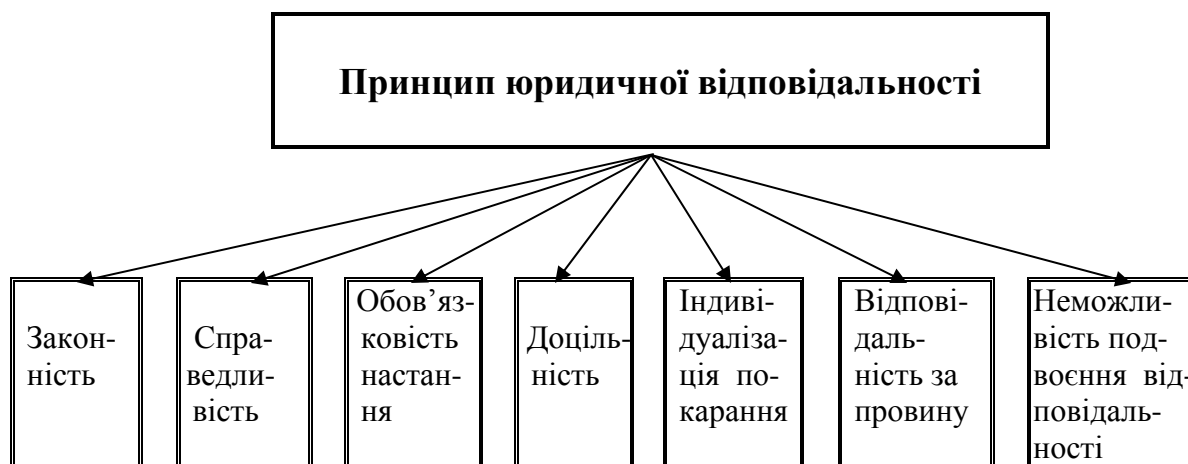
Під час підготовки до занять рекомендується крім літератури, наведеної у цьому опорному конспекті, користуватися підручниками і навчальними посібниками, виданими останнім часом, а також нормативно-правовими актами, що публікуються у таких періодичних виданнях, як „Відомості Верховної Ради України”, „Голос України”, „Урядовий кур’єр” та ін.

1. Право – соціальна цінність, складова частина загальнолюдської культури. Поняття та ознаки правової держави

Держава і право, їхні органи та юридичні норми – це об’єкти, що матеріально існують та відбиваються як в свідомості конкретної людини, так і в свідомості суспільства.

Право є особливим видом соціальних норм, яке регулює суспільні відносини у сукупності з моральними, етичними, культурними, політичними, релігійними та іншими нормами. Проте лише право носить загальнообв'язковий характер і лише за порушення правових норм настає юридична відповідальність.

- **законність** – сутність її полягає в реалізації всіх правових принципів відповідно до закону;

- **справедливість** – основа правосуддя;

- **обов'язковість настання** неминучості відповідальності за будь-яке правопорушення;

- **доцільність** передбачає чітку, конкретну мету, визначену інтересами суспільства, держави, колективу;

- **індивідуалізація покарання** – особиста відповідальність винного за скоєне правопорушення, тобто неприпустиме перенесення відповідальності з винного на іншого суб'єкта (притягнення батьків підлітків або вчителів за скоєне правопорушення підлітками);

- **відповідальність за провину** настає тільки за наявності вини правопорушника. Доказ вини в різних галузях права доводять неоднаково. У **кримінальному праві** діє **презумпція невинності**, вину звинуваченого доводить державний орган, оскільки особа не повинна доводити свою невинність, бо вона в кримінальному праві вважається невинною доти, доки не буде доведено інше. У **цивільному праві**, навпаки, діє **презумпція винності**, особа вважається винною доти, доки не доведе інше;

- **неможливість подвоєння відповідальності** виключає накладання двох і більше видів юридичної відповідальності за одне правопорушення; можливе поєднання основного та додаткового покарання (в кримінальному праві), наприклад, позбавлення волі та конфіскація майна. Для реального настання юридичної відповідальності необхідне відповідне рішення компетентних органів, що виявили правопорушення. До правозастосувальних заходів належать вирок суду, наказ адміністрації тощо.

Держава – це організація політичної влади домінуючої частини населення в соціально неоднорідному суспільстві, яка забезпечує цілісність та безпеку суспільства і керує ним в інтересах цієї його частини, а також керує справами всього суспільства, спираючись на свої владні повноваження.

Ознаки, що відрізняють державу від усіх інших організацій:

1. У кожній країні існує лише одна держава, а організацій може бути безліч.
2. Виключно держава виступає від імені суспільства загалом, а організації репрезентують лише окремі інтереси суспільства.
3. Виключно держава вирішує найважливіші загальносуспільні справи, а організації вирішують проблеми, що виникають в частині суспільства, інтереси якої вони представляють.
4. Держава має специфічний апарат владного примусу, якого позбавлені суспільні організації.
5. Виключно державна влада має суверенітет, тобто верховенство та повноту влади, самостійність та формальну незалежність від будь-якої іншої організації.

Соціальна сутність держави відображається у функціях держави	
внутрішні	зовнішні

в економіці

- передусім створення умов для всебічного розвитку виробництва на основі рівноправ'я та захисту різних форм власності;
- організація та стимулювання наукових досліджень;
- розпорядження об'єктами державної власності;

- участь у створенні світової економічної системи, заснованої на міжнародному розподілі праці та інтеграції виробництва і праці;

у гуманітарній сфері

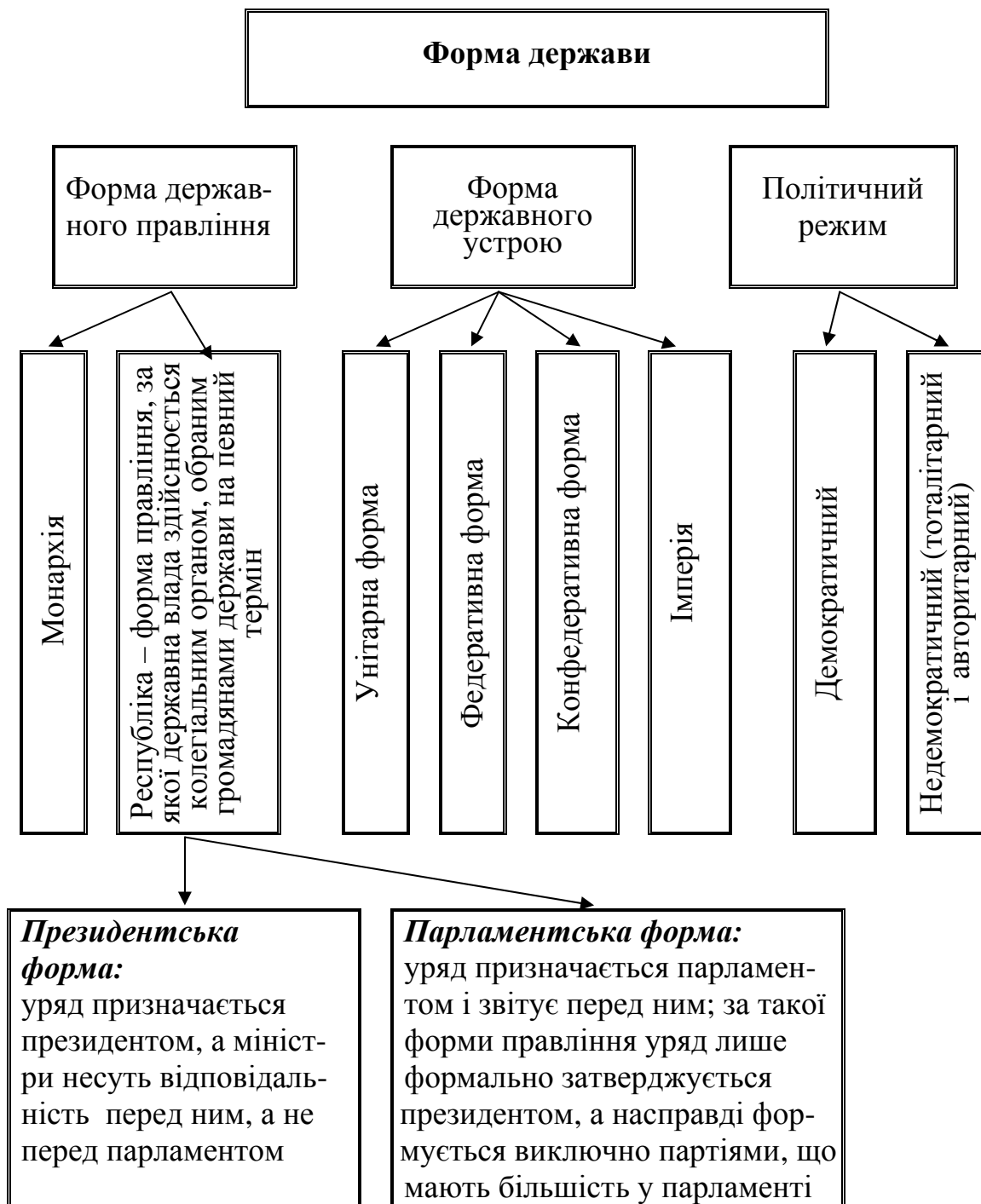
- забезпечення, охорона та захист основних прав людини; вирішення всього комплексу соціальних проблем та всебічний розвиток культури;

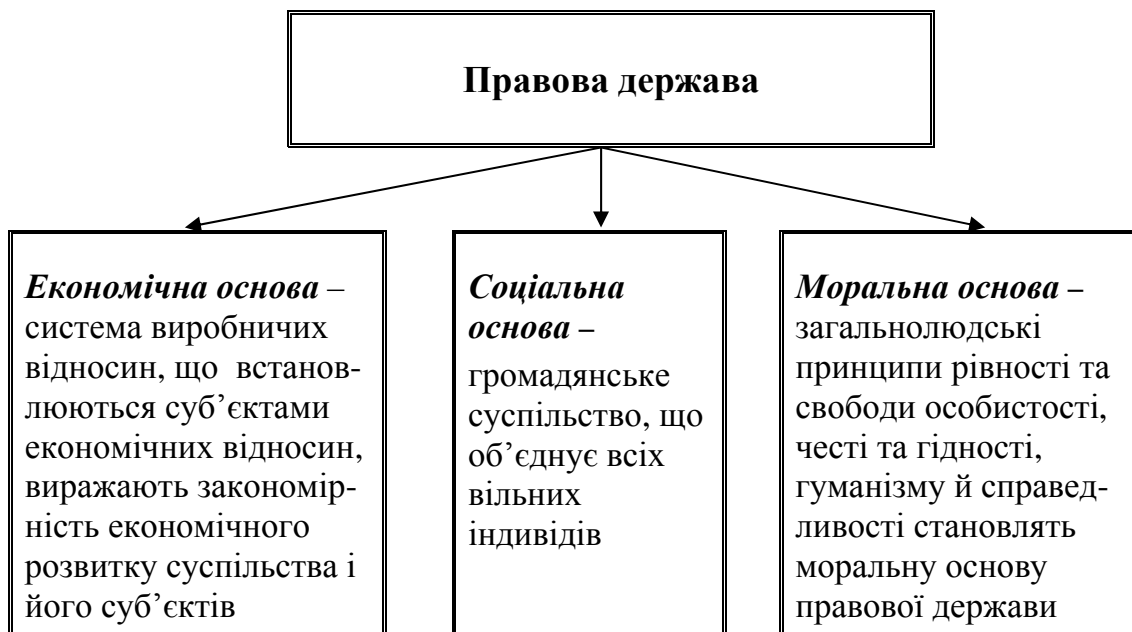
- участь у міжнародному забезпеченні та захисті прав людини;
- участь у міжнародній культурній співпраці;
- допомога населенню країн, що зазнали стихійного лиха та різних кризових явищ;

у політичній сфері

▪ створення умов для вільного вияву, обліку та координації інтересів різних соціальних груп суспільства, забезпечення умов для розвитку національної самобутності титульної та інших націй, що проживають на території держави, охорона та захист конституційного ладу.

▪ організація, підтримка та розвиток міждержавних договірних відносин на засадах загальнодержавних принципів міжнародного публічного права.

Основний закон правової держави – **Конституція**.

Верховенство та пріоритет Конституції над усіма іншими законодавчими актами – невід'ємна риса правової держави.

Основним принципом організації та діяльності правової держави є розподіл влади, цей принцип визначає верховенство законодавчої влади та підзаконність виконавчої і судової влади.

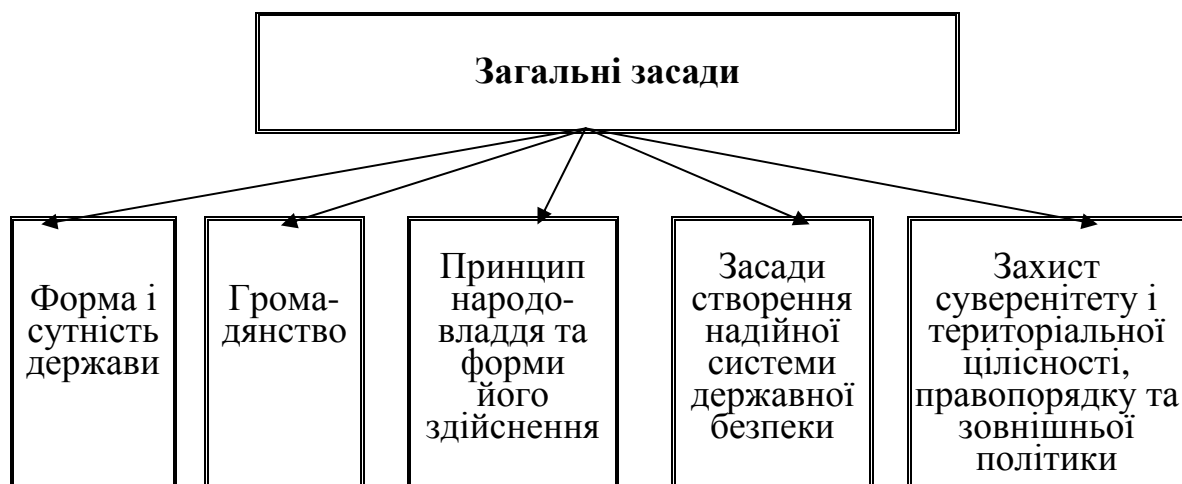
2. Конституційні основи України

Термін „конституція” походить від латинського – „constitution”, що означає „установлення”, „устрій”.

Конституційне право України є провідною галуззю українського права і являє собою сукупність юридичних норм, які регулюють суспільні відносини, що становлять основи конституційного ладу України, правового статусу людини і громадянина, територіального устрою держави, організації та діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Конституція – це закон, який виражає суверенну волю народу, встановлює засади конституційного ладу, форму держави, державні символи, основні права, свободи та обов'язки громадян, основи територіального устрою, держави, систему і принципи організації і діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування.

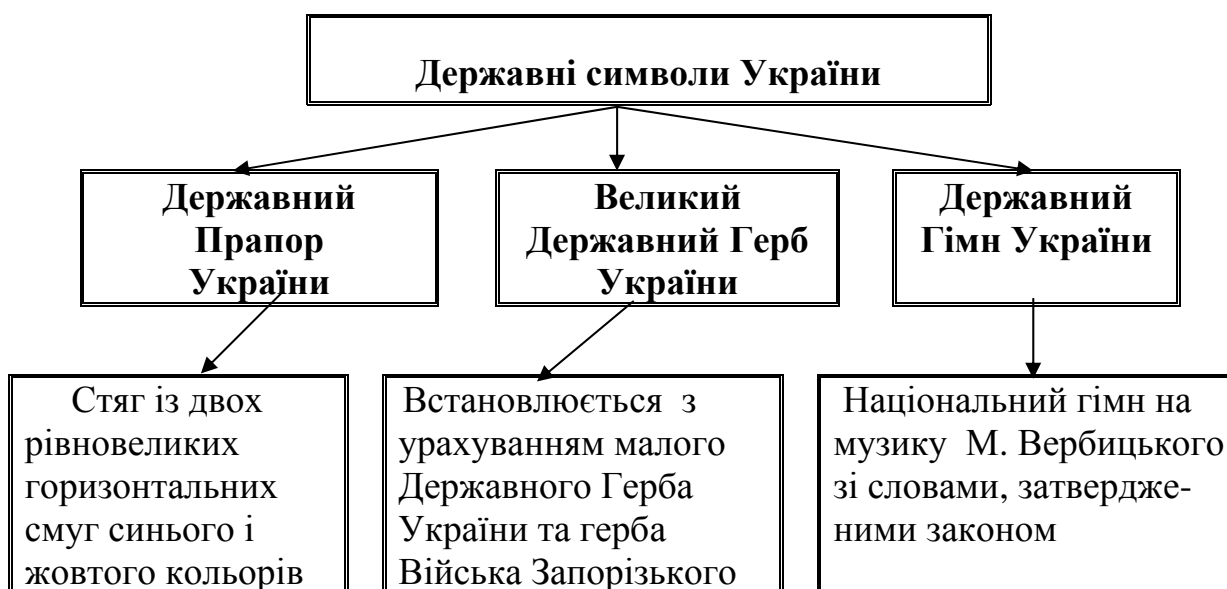
Розділ I Конституції України має назву „Загальні засади” і складається з 20 статей. У ньому закріплені основні принципи конституційного ладу нашої держави, які є основою конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин.

У цьому розділі закріплені: державна мова, державні символи України як невід’ємні ознаки суверенності і незалежності України.

Згідно зі ст.1 Конституції Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Державні символи – закріплені Конституцією країни офіційні знаки або звукові форми, які символізують суверенітет держави. Згідно зі ст. 20 Конституції України державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

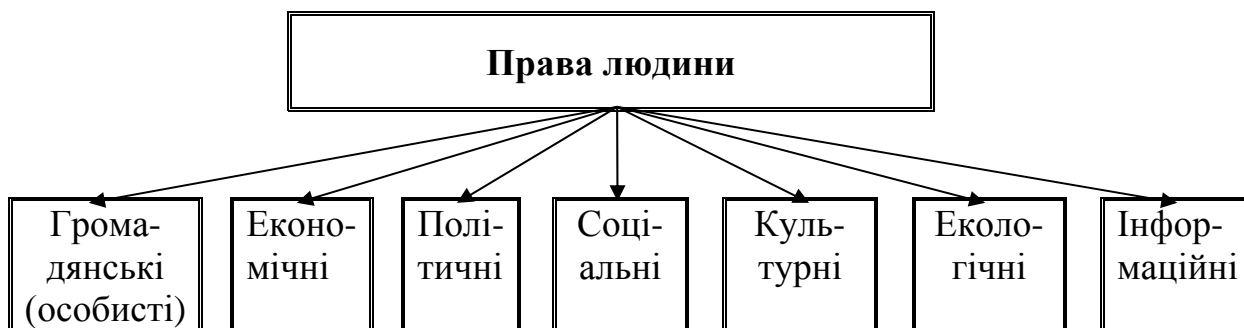
Громадянин – людина з правовою належністю до певної держави, внаслідок чого вона підпадає під дію законів конкретної держави, інших її нормативно-правових актів.

Громадянство України може бути набути з народженням на території України, за походженням, якщо хоча б один із батьків є громадянином України, шляхом прийняття в громадянство, внаслідок відновлення громадянства, а також іншими засобами, передбаченими законом.

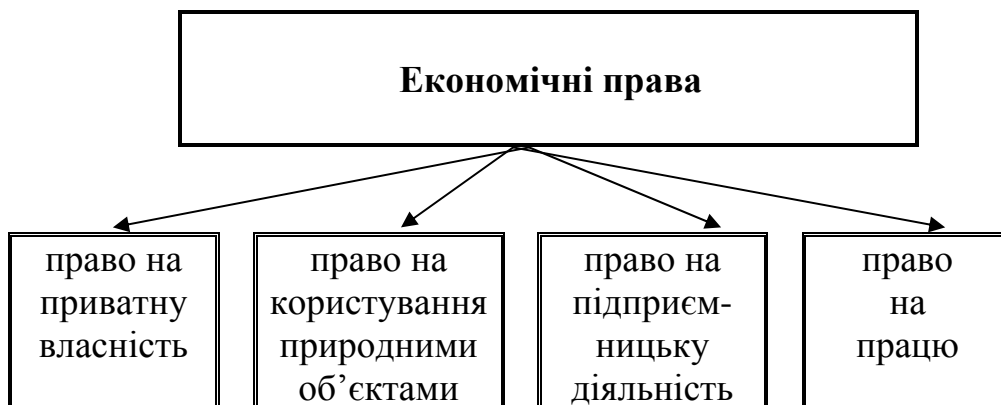
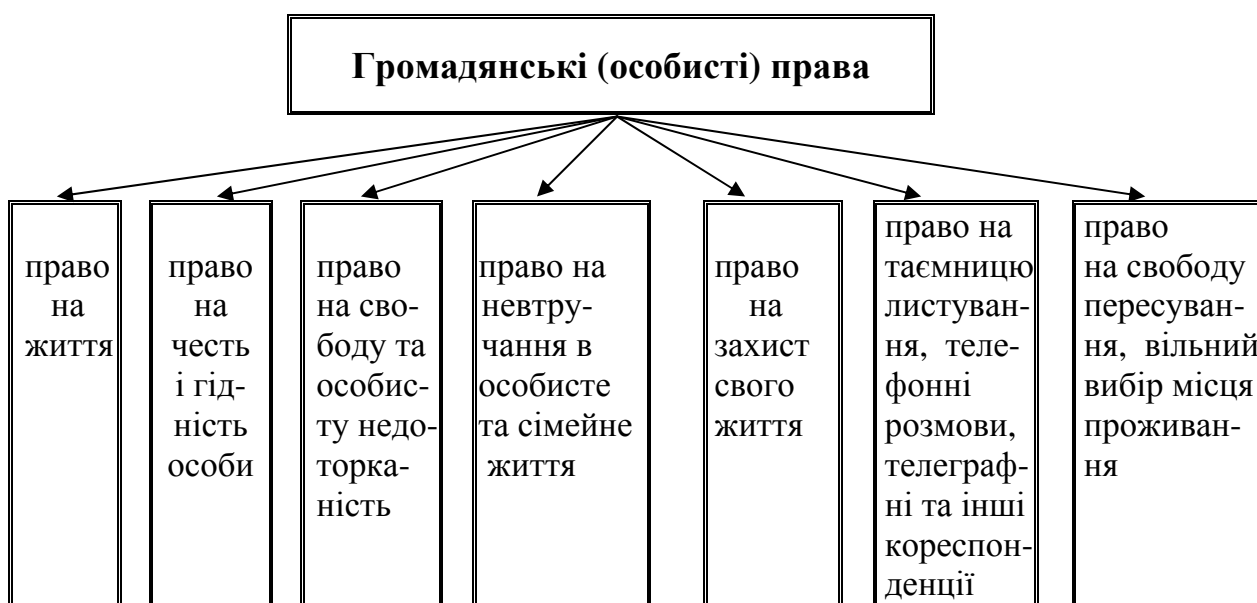
Право на громадянство є навід'ємним правом людини. Ніхто в Україні не може бути позбавленим громадянства і права змінити громадянство.

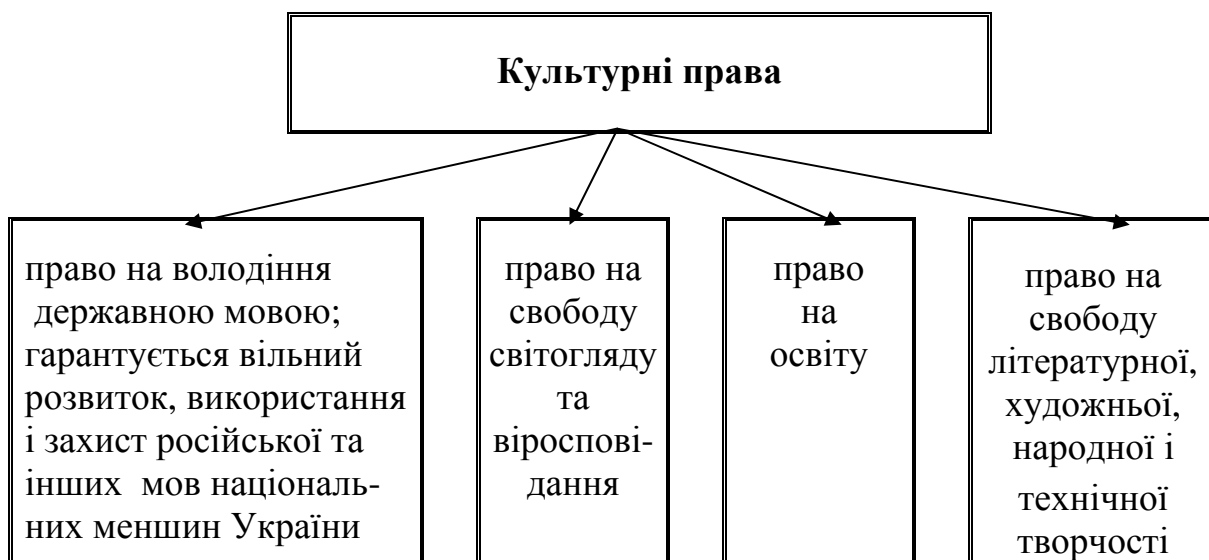
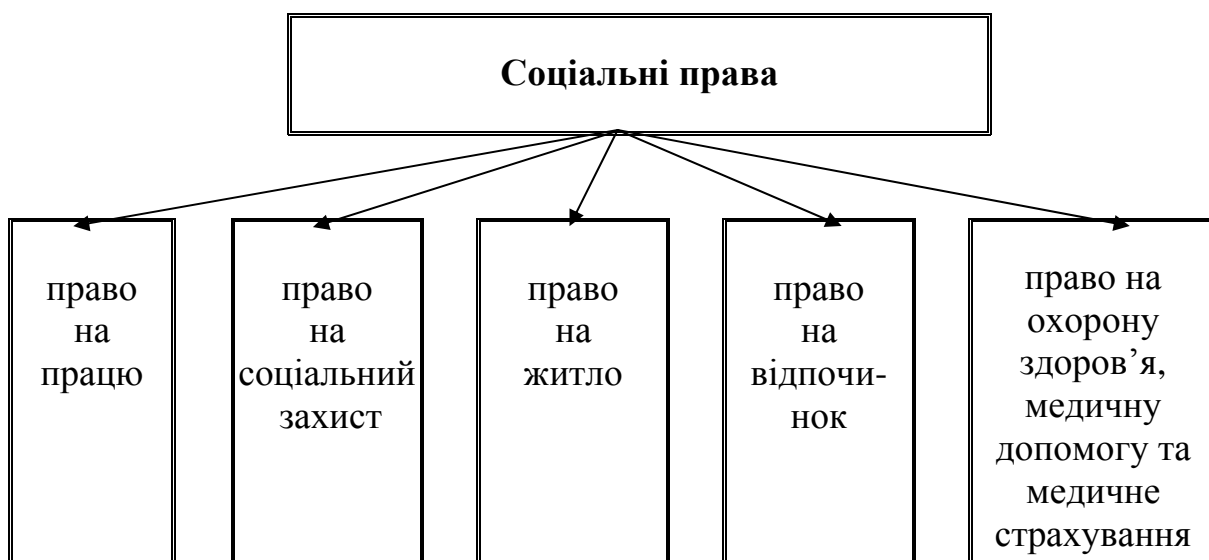
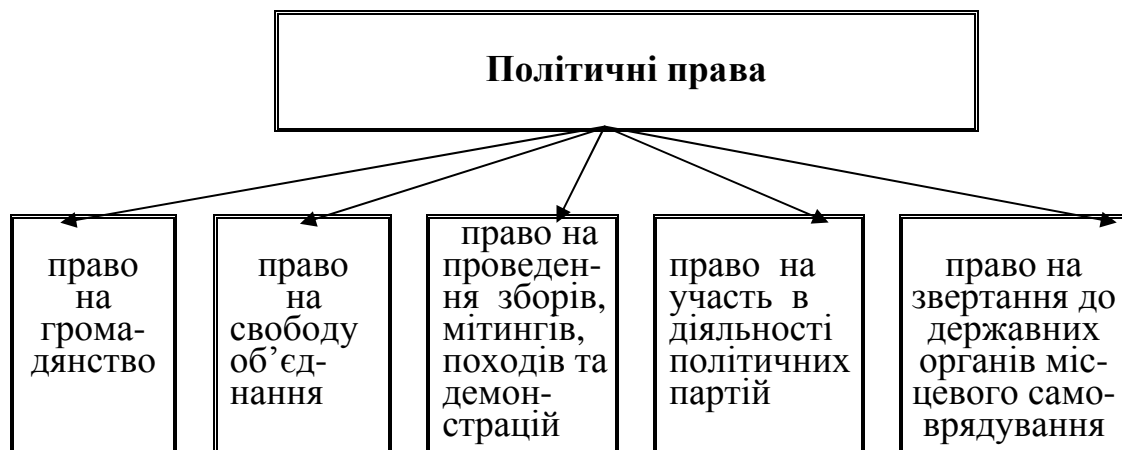
Природні права людини – це природні властивості індивіда, які забезпечують його життя, людську гідність й свободу діяльності у всіх сферах суспільного життя.

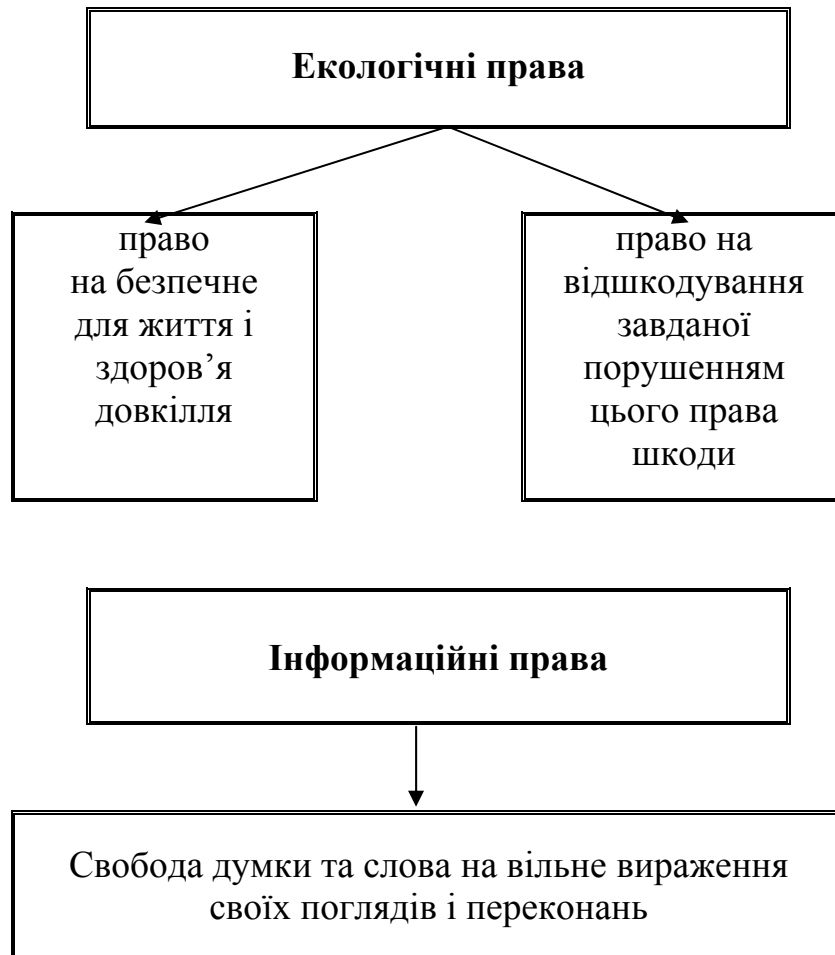
Основи права і свободи людини і громадянина класифікуються за сферами життєдіяльності суспільства, в яких реалізуються ті чи інші інтереси та потреби особи.

Громадянські (особисті) права – сукупність прав, які відображають природно-правовий початок існування людини.

Соціальна відповідальність відображає взаємозв'язок суспільства та окремої людини. Жити в суспільстві і бути вільним від нього неможливо. Оскільки поведінка людини має два полярні різновиди – соціально корисний та соціально шкідливий, то й відповідальність може бути позитивною та негативною.

Позитивна відповідальність – за результати виконання соціальних норм.

Негативна відповідальність – за негативний скоєний вчинок, яким особа зашкодила суспільству, державі, колективу.

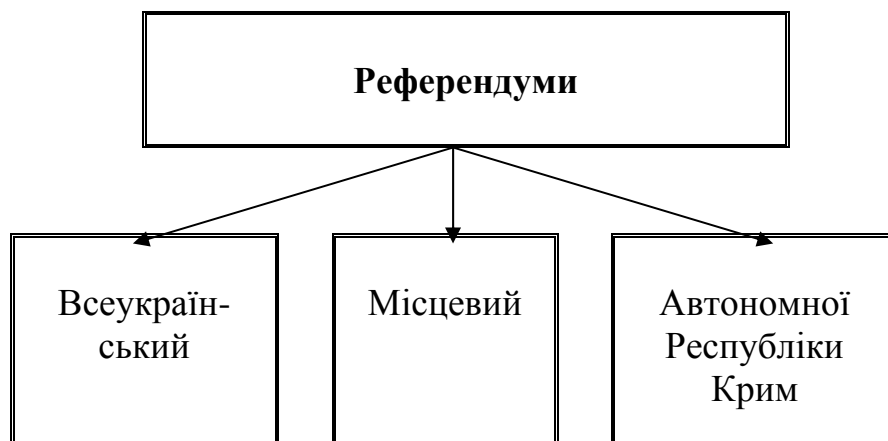
Серед усіх видів негативної відповідальності провідне місце займає юридична відповідальність як найважливіший різновид соціальної відповідальності.

Юридична відповідальність – це застосування до порушника або злочинця передбачених законом заходів державного примусу особистого, організаційного чи майнового характеру.

Мета юридичної відповідальності – регулювати й охороняти існуючий лад та суспільний порядок.

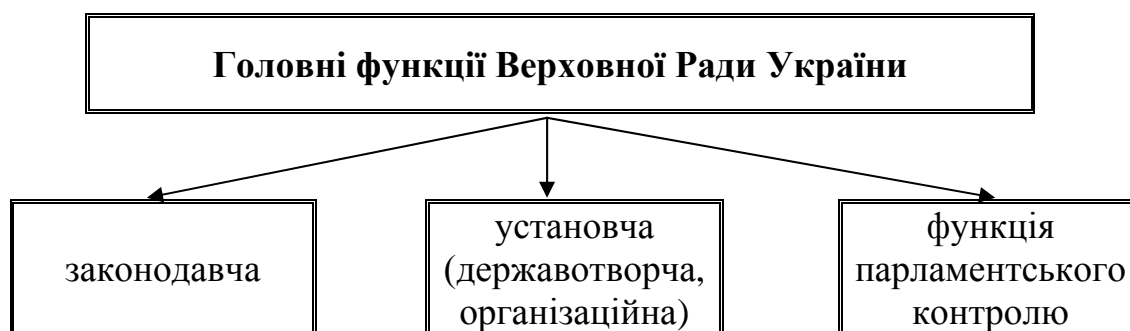
До інститутів прямої (безпосередньої) демократії, які забезпечують прийняття державних рішень прямим волевиявленням народу, належать вибори, референдуми та інші форми демократії в Україні.

Референдум – спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень із важливих питань загальнодержавного і місцевого значення.

Всеукраїнський референдум – спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного значення, який полягає у безпосередньому виявленні волі народу. Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України.

Верховна Рада України – парламент, який є єдиним органом законодавчої влади в Україні. Верховна Рада України – 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років.

Важливе місце в діяльності Верховної Ради України посідає парламентський контроль. Верховна Рада України працює сесійно. Сесії можуть бути черговими і позачерговими. З метою керування своєю роботою Верховна Рада України обирає зі свого складу Голову Верховної Ради, першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України. Основними галузевими органами Верховної Ради України є її комітети.

Президент України є главою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

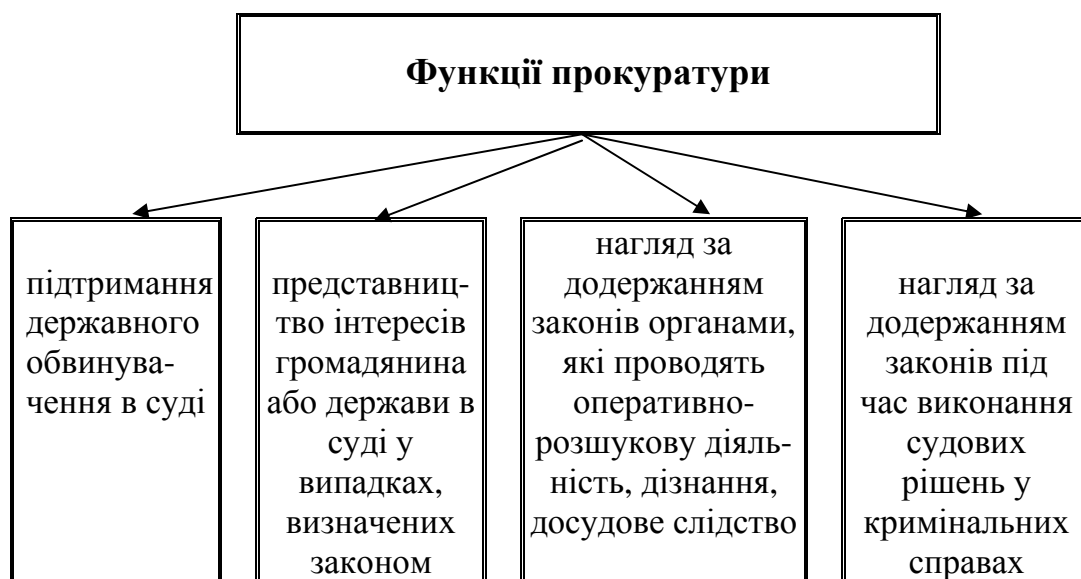
Президент України обирається громадянами на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років. Повноваження Президента України припиняються достроково у разі: відставки; неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я; усунення з посади у зв'язку з імпічментом; смерті.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання його обов'язків на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади в Україні є Кабінет Міністрів України. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України.

Виконавчу владу в областях, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

У державному механізмі України прокуратура виступає як самостійна державно-правова інституція, яка за реалізації своїх повноважень тісно взаємопов'язана з усіма гілками влади.

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по 6 суддів Конституційного Суду України. Згідно з Конституцією України в державі діє Вища рада юстиції, що складається з 20 членів.

Поняття місцевого самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах конституції і законів України.

До органів місцевого самоврядування належать сільські, селищні, міські ради, що складаються з депутатів, які обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років. Районні і обласні ради представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст.

Особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі визначаються законами України.

3. Правові основи професійно-технічної освіти

Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, виховання високих моральних якостей, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями.

Закон України „Про освіту” від 23 березня 1996 р. визначає основні принципи освіти в Україні:

- доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;
- рівність умов кожної людини для повної реалізації здібностей, таланту, всебічного розвитку;
- гуманізм, демократизм освіти, пріоритетність у ній загальнолюдських державних цінностей;
- органічний зв'язок освіти зі світовою та національною історією, культурою, традиціями;
- незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій, науковий, світський характер освіти;
- інтеграція освіти з наукою і виробництвом, взаємозв'язок з освітою інших країн, гнучкість і прогностичність системи освіти;
- єдність і наступність системи освіти;
- безперервність і різноманітність освіти, поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

Ст. 30 Закону України „Про освіту” встановлює такі освітні рівні: початкова загальна освіта; базова загальна середня освіта; повна загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; базова вища освіта; повна вища освіта.

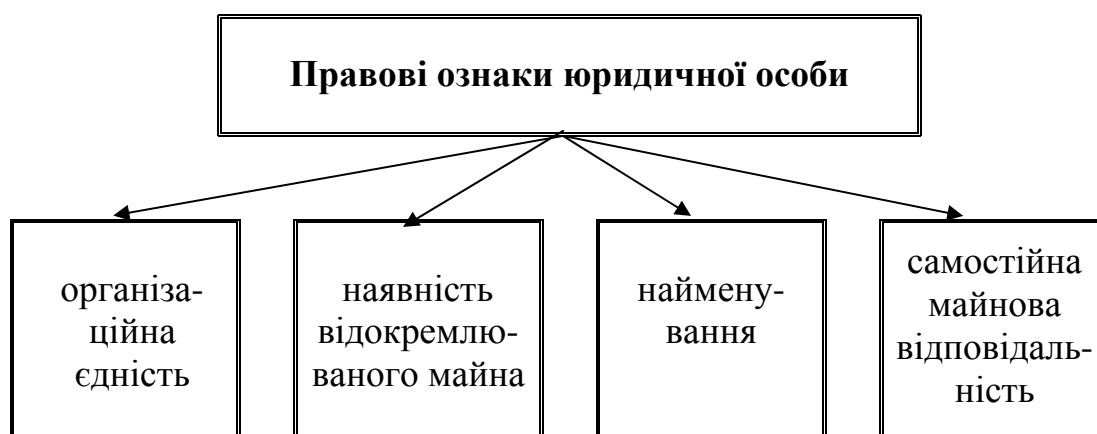
Серед освітніх рівнів, встановлених законодавством України, важливим компонентом виступає професійно-технічна освіта. Професійно-технічну освіту держава розглядає як важливий чинник залучення молоді до праці, становлення її ціннісних життєвих орієнтацій, світоглядних настанов.

Закон України „Про професійно-технічну освіту” від 10 лютого 1998 р. (зі змінами та доповненнями) визначає державні стандарти професійно-технічної освіти – це сукупність державних вимог до її змісту, рівня кваліфікації випускників професійно-технічного навчального закладу, основних обов'язкових засобів навчання та освітнього рівня випускників.

Закон України „Про професійно-технічну освіту” гарантує права учнів, слухачів професійно-технічних навчальних закладів, їх соціальний захист, накреслює коло обов'язків і відповідальність їх перед державою і суспільством. Випускникам професійно-технічних навчальних закладів відповідно до їх освітньо-кваліфікаційного рівня присвоюється кваліфікація „кваліфікований робітник” з набутої професії відповідно до розряду (категорії). Випускникам вищих професійних училищ може присвоюватися кваліфікація „молодший спеціаліст”.

4. Цивільне право та цивільні правовідносини

Сучасне цивільне право – це сукупність правових норм, які регулюють майнові та особисті немайнові відносини, що складаються в суспільстві між громадянами, організаціями та іншими соціальними утвореннями на засадах юридичної рівності сторін. Цивільні правовідносини виникають, змінюються або припиняються з різних підстав, які називаються юридичними фактами. Суб'єктами цивільно-правових відносин є фізичні та юридичні особи.

Об'єктом цивільних правовідносин є предмет чи явище, з приводу яких ці відносини складаються.

Об'єктами цивільних правовідносин виступають також гроші та цінні папери.

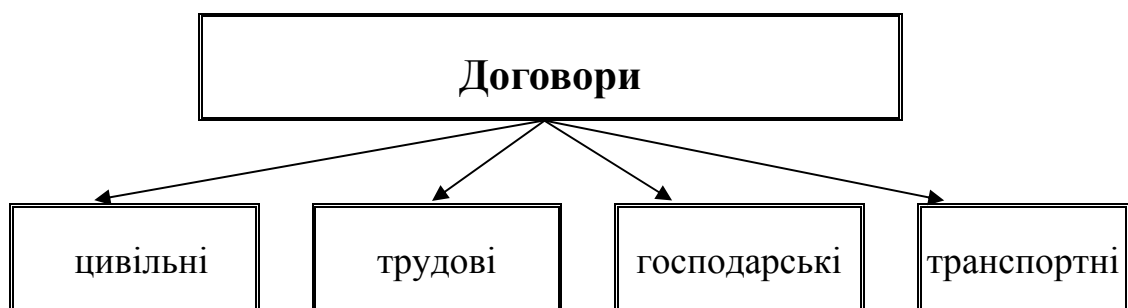
Право власності – правова категорія, яка є сукупністю правових норм, що регулюють відносини власності, тобто це законодавчо врегульовані суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном.

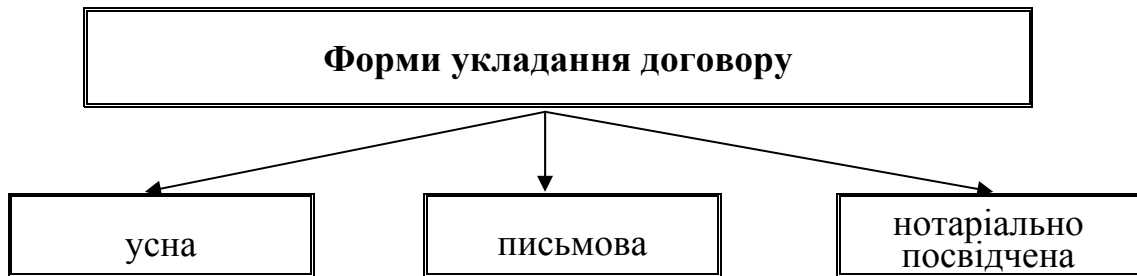

Захист права власності здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України.

Приватизація державного житлового фонду – це відчуження квартир (будинків) та належних до них господарських споруд і приміщень державного житлового фонду у власність громадян України.

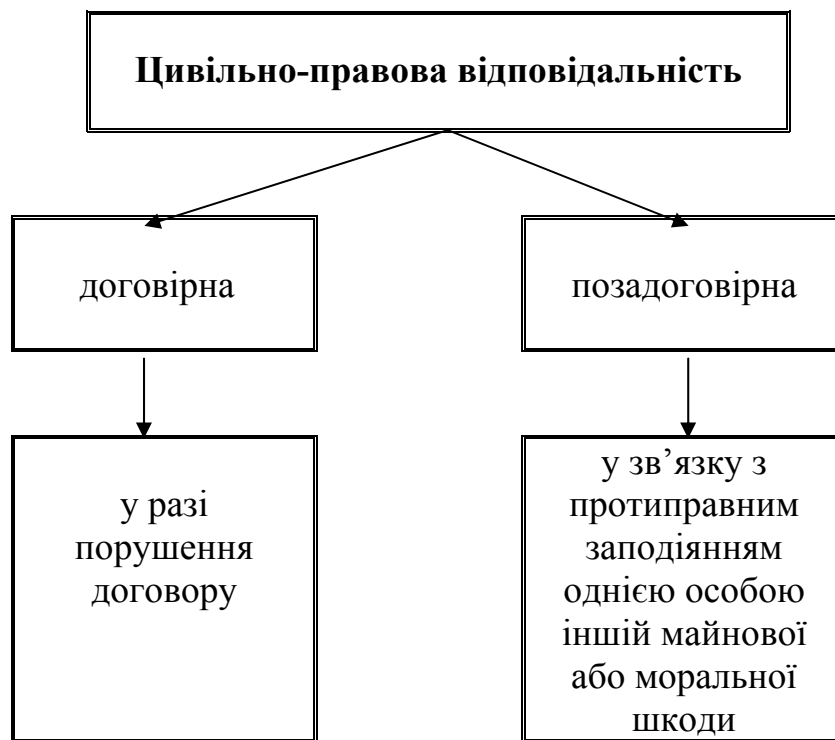
Договір – домовленість двох або більше сторін про встановлення, зміну або припинення відповідних прав і обов’язків. Договір – це правова підстава виникнення зобов’язання. Він установлює певні суб’єктивні права і суб’єктивні обов’язки для сторін, що його уклали.

Договір вважається укладеним, коли сторони досягли згоди за всіма істотними умовами і формами укладення договору у встановленому, передусім законом, порядку.

Цивільно-правова відповідальність – одна із форм юридичної відповідальності, суттю якої є застосування передбачених цивільно-правовими нормами заходів примусового впливу до порушника цивільних прав та обов’язків.

Відповідальність за заподіяну протиправною поведінкою шкоду настає лише за наявності певних умов: вини, протиправної дії, наявності шкоди, причинного зв’язку між протиправною дією і шкодою.

Зобов’язання – це правовідношення, за якими одна сторона має право вимагати від іншої сторони вчинити на її користь певну дію або утриматися від певної дії.

Спадкування – це перехід прав та обов’язків від фізичної особи, яка померла, до інших осіб. Часом відкриття спадщини є день смерті спадкодавця, а при оголошенні його померлим – день набрання законної сили рішенням суду про оголошення його померлим.

Спадкування як перехід майна померлого до інших осіб можливе з двох підстав – за заповітом або за законом.

Спадкування за заповітом – розпорядження власника своїм майном на випадок його смерті.

5. Господарське право. Поняття господарського права та підприємницької діяльності

Господарське право – сукупність правових норм, які регулюють відносини суб’єктів господарської діяльності між собою, зі споживачами та державою при виробництві товарів, наданні послуг і виконанні інших суспільно необхідних господарських функцій.

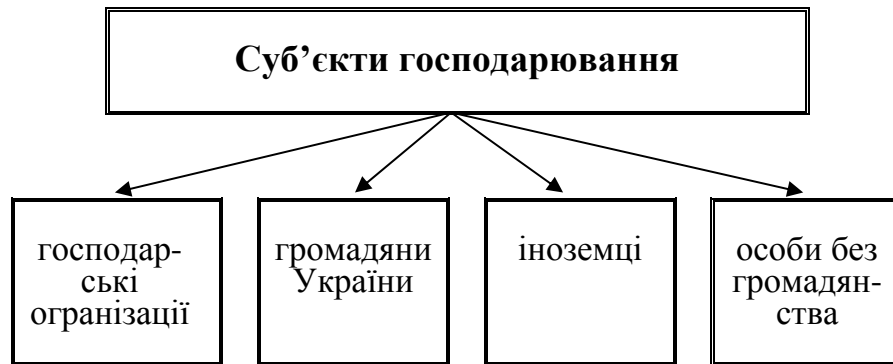
Джерела господарського права – це сукупність господарсько-правових нормативних актів, основу яких складає господарське законодавство.

Суб’єкти господарського права – це підприємства, господарські товариства, промислові об’єднання та їх відособлені структурні підрозділи, наділені компетенцією на здійснення господарської діяльності, державні органи які здійснюють управління економікою та фізичні особи.

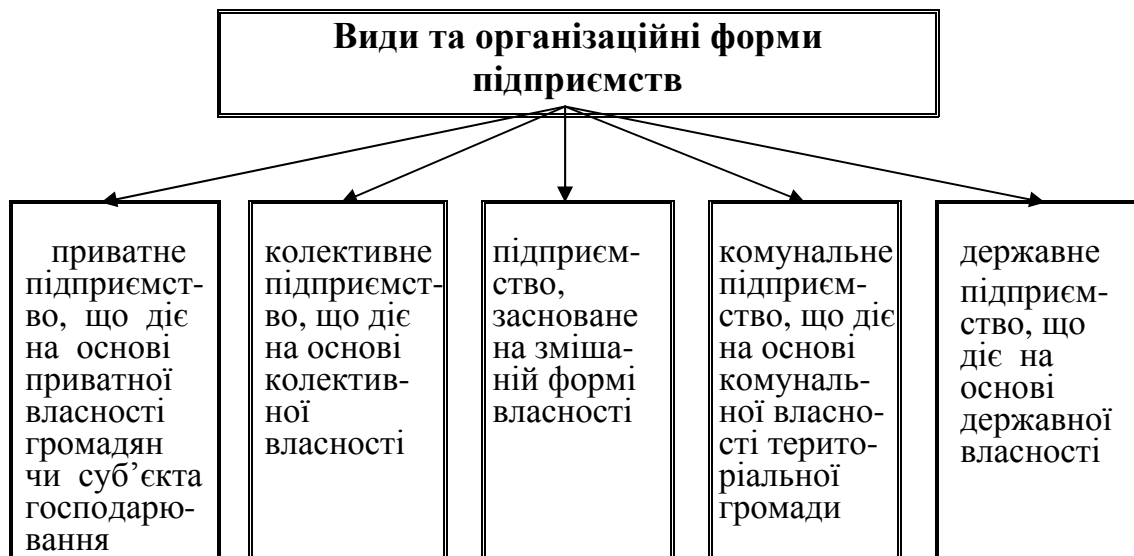
Підприємництво – це динамічний процес примноження багатства, створюваного певними категоріями людей. Підприємництво – це процес створення матеріальних цінностей, який вимагає затрат часу та зусиль і передбачає прийняття на себе фінансової, моральної та соціальної відповідальності підприємцем, кінцевою метою якого є одержання матеріального (грошового) прибутку і задоволення досягнутих.

6. Учасники відносин у сфері господарювання

Учасниками відносин у сфері господарювання є суб’єкти господарювання, споживачі, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, громадяни, громадські організації та інші організації.

Юридичними особами визначаються організації, які мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав і нести обов'язки, бути позивачами і відповідачами в суді, арбітражі або в третейському суді.

7. Порядок державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності

Для державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності (юридичної особи) власник (власники) або уповноважена ним (ними) особа (заявник) подає до органу державної реєстрації установчі документи:

- рішення власника майна або уповноваженого ним органу про створення суб'єкта підприємницької діяльності (для приватного власника таке рішення не потрібне);
- установчий договір та протокол установчих зборів (конференції) у випадках, передбачених законом (якщо власників або уповноважених ними органів двоє і більше);
- статут, якщо це зумовлено організаційною формою суб'єкта підприємництва;
- реєстраційну картку, яка водночас є заявою про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності;
- документ, що засвідчує внесення плати за державну реєстрацію;

- документ, що засвідчує оплату власником (власниками) внеску до статутного фонду суб'єкта підприємницької діяльності в розмірі, передбаченому законом.

Якщо власником (одним з власників) суб'єкта підприємницької діяльності є юридична особа, додатково подається нотаріально завірена копія свідоцтва про державну реєстрацію цієї особи, а коли юридична особа була створена без державної реєстрації (наприклад, до часу її введення) за рішенням, постановою, наказом директивних або вищих органів, подається копія цих документів.

Свідоцтво про державну реєстрацію – це єдиний документ, що є підставою:

- для взяття на облік у органах державної податкової служби (для цього крім свідоцтва потрібна також копія реєстраційної картки, а для юридичної особи ще й копія установчих документів);

- для відкриття рахунків у будь-яких банках;

- для виготовлення печаток та штампів.

Свідоцтво про державну реєстрацію – це основний документ, що дає право на здійснення підприємницької діяльності.

Відмова в державній реєстрації може бути оскаржена в судовому порядку.

Скасування державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності – юридичної особи здійснюється органом державної реєстрації за заявою власника (власників) або уповноважених ним (ними) органів, а також на підставі рішення арбітражного суду в разі:

- визнання недійсними або такими, що суперечать чинному законодавству, установчих документів;

- здійснення діяльності, що суперечить установчим документам та чинному законодавству;

- несвоєчасного повідомлення суб'єкта підприємницької діяльності про зміну його назви, організаційної форми, форми власності та місцезнаходження (у разі виникнення потреби у зміні місцезнаходження суб'єкт підприємницької діяльності зобов'язаний не пізніше 7 днів до моменту зміни повідомити про це орган державної реєстрації. Невиконання цієї вимоги в зазначений термін є підставою для звернення органу державної реєстрації до суду чи арбітражного суду з позовом про скасування державної реєстрації. У разі зміни свого місцезнаходження суб'єкт підприємницької діяльності повинен внести відповідні зміни до своєї реєстраційної картки та подати свідоцтво про державну реєстрацію для внесення до нього відповідних змін);

- визнання суб'єкта підприємницької діяльності банкрутом (у випадках, передбачених законодавством);

- неподання протягом року до органів державної податкової служби податкових декларацій, документів бухгалтерської звітності згідно із законодавством.

Скасування державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності здійснюється шляхом виключення його з Державного реєстру суб'єктів підприємницької діяльності. Виключення юридичної особи із зазначеного реєстру здійснюється після проведення ліквідаційною комісією заходів щодо ліквідації суб'єкта підприємницької діяльності.

Скасування державної реєстрації позбавляє суб'єкта підприємницької діяльності статусу юридичної особи і є підставою для виключення його з Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України.

8. Господарсько-правова відповідальність

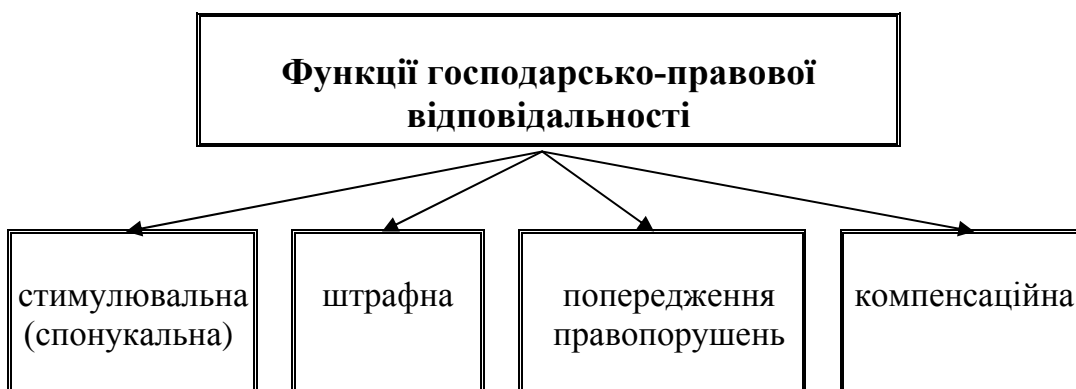
Господарсько-правова відповідальність – це комплекс передбачених законом примусових заходів впливу на суб'єкта господарських правовідносин у разі порушення останнім відповідних норм права, тобто в разі скоєння ним господарського правопорушення.

Господарське правопорушення – це протиправна дія або бездіяльність суб'єкта господарських відносин, яка не відповідає вимогам норм господарського права, не узгоджується з юридичними обов'язками зазначеного суб'єкта, порушує суб'єктивні права іншого учасника господарських відносин або третіх осіб.

Господарсько-правова відповідальність має свої функції.

Функції господарсько-правової відповідальності – це сукупність дій, що застосовуються до правопорушника у сфері господарювання, передбачених законом або договором санкцій, а також правових наслідків такого застосування.

9. Правове регулювання банкрутства

Банкрутство – визнана арбітражним судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів через застосування ліквідаційної процедури.

Проведення у справах про банкрутство регулюється Законом України „Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом”, Арбітражним процесуальним кодексом України, іншими законодавчими актами України.

Проведення санкцій, а також умови та порядок визнання боржника банкрутом, застосування ліквідаційної процедури, повного або часткового задоволення вимог кредиторів визначається Законом України „Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом”.

Питання працевлаштування звільнених працівників вирішується відповідно до Закону України „Про зайнятість населення”. На звільнених працівників боржника, за умови їх реєстрації в службі зайнятості протягом семи календарних днів після звільнення, що шукають роботу, поширюються такі гарантії:

а) надання статусу безробітного, якщо протягом семи днів працівнику не було запропоновано роботу за фахом;

б) право одержання допомоги по безробіттю у розмірі 100 відсотків середньої заробітної плати за останнім місцем роботи протягом 60 календарних днів, 75 відсотків – протягом 90 календарних днів і 50 відсотків – протягом наступних 210 календарних днів, але не більше середньої заробітної плати, що склалася в народному господарстві відповідної області за минулий місяць, і не нижче встановленого законодавством розміру мінімальної заробітної плати;

в) збереження на новому місці роботи на весь період професійного навчання з відривом від виробництва середньої заробітної плати за попереднім місцем роботи;

г) право на достроковий вихід на пенсію за півтора року до встановленого законодавством строку осіб передпенсійного віку, які мають встановлений законодавством про пенсійне забезпечення необхідний загальний трудовий стаж (у тому числі на пільгових умовах).

10. Колективний договір. Правове регулювання охорони праці

Трудове право – одна з найважливіших галузей права України, норми якого регулюють трудові відносини та інші, пов'язані з ними, суспільні відносини.

Основним законодавчим актом трудового права є **Кодекс законів про працю (КЗпП)**, який було затверджено Законом Української Радянської Соціалістичної республіки 10.12.1971 р. У зв'язку з переходом до ринкової економіки, розширенням форм власності трудове законодавство оновилося за рахунок прийняття низки принципово нових законів.

З метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин та узгодження інтересів трудящих і власників підприємств, установ, організацій між ними укладається колективний договір, який має відповідати Закону України „Про колективні договори і угоди” від 01.07.1997 р.

Колективний договір укладається в письмовій формі.

Положення колективного договору поширюється на всіх працівників підприємства, установи, організації незалежно від того, чи є вони членами професійної спілки, і є обов'язковими як для власника або уповноваженого ним органу, так і для працівника підприємства, установи, організації.

Укладається на основі чинного законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань із метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів трудящих, власників та уповноважених ними органів.

Контроль за виконанням колективного договору здійснюється безпосередньо сторонами, які його уклали, у порядку, визначеному цим колективним договором.

Відносини між працівником і роботодавцем базуються на зміні трудового договору.

Охорона праці – один з найважливіших інститутів трудового права, що регламентований Законом України „Про охорону праці” в редакції Закону №229 від 21.11.2002 р. (зі змінами та доповненнями). Цей закон містить сукупність правових норм, що визначають систему організаційних, технічних, санітарно-гігієнічних та інших обов'язкових заходів, виконання яких спрямоване на забезпечення прав і законних інтересів працівників.

Трудовим законодавством України забороняється використання праці жінок на підземних, важких роботах і на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці. Забороняється залучення жінок до підймання, переміщення предметів, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Жінкам надається оплачувана відпустка за вагітністю та пологами тривалістю 70 календарних днів до пологів і 56 – після пологів. Жінкам, що мають дітей віком до 1,5 року, надається додаткова перерва для відпочинку та годування дитини через кожні 3 години тривалістю не менше 30 хв.

Законодавством заборонено відмовляти жінці у прийомі на роботу за мотивами вагітності або наявності дітей віком до трьох років, а одиноким матерям – при наявності дітей віком до 14 років. Не дозволяється звільнення цієї категорії жінок з ініціативи власника, окрім випадків повної ліквідації підприємства, але і в такому випадку обов'язкове їхнє працевлаштування.

Окремо охороняється праця молоді. Так, не допускається прийняття на роботу осіб молодше 16 років. Прийняття на роботу підлітків, що досягли 15 років, дозволяється у виняткових випадках за згодою одного з батьків або осіб, що його замінює. Забороняється застосування праці осіб молодших 18 років, на важких роботах, на роботах зі шкідливими та небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах. Заборонено доручати їм переносити важкі предмети, вага яких перевищує, встановлені для цієї категорії працюючих, граничні норми.

Законодавство встановлює для осіб молодше 18 років, скорочену тривалість робочого часу, право на відпустку влітку або за їхнім бажанням у будь-яку пору року. Для працівників молодших 18 років, запроваджені знижені норми виробітку. В разі скороченої тривалості робочого дня їхня праця оплачується так само, як і праця робітників та службовців відповідних категорій.

11. Право громадян України на працю. Трудовий договір

Трудовий договір – основна форма здійснення громадянами свого конституційного права на працю.

Трудовий договір – це угода сторін, однією з яких є громадянин, а іншою – підприємство, установа, організація незалежно від форми власності, що прийняли на роботу цього працівника, тобто юридична або фізична особа, які використовують найману працю.

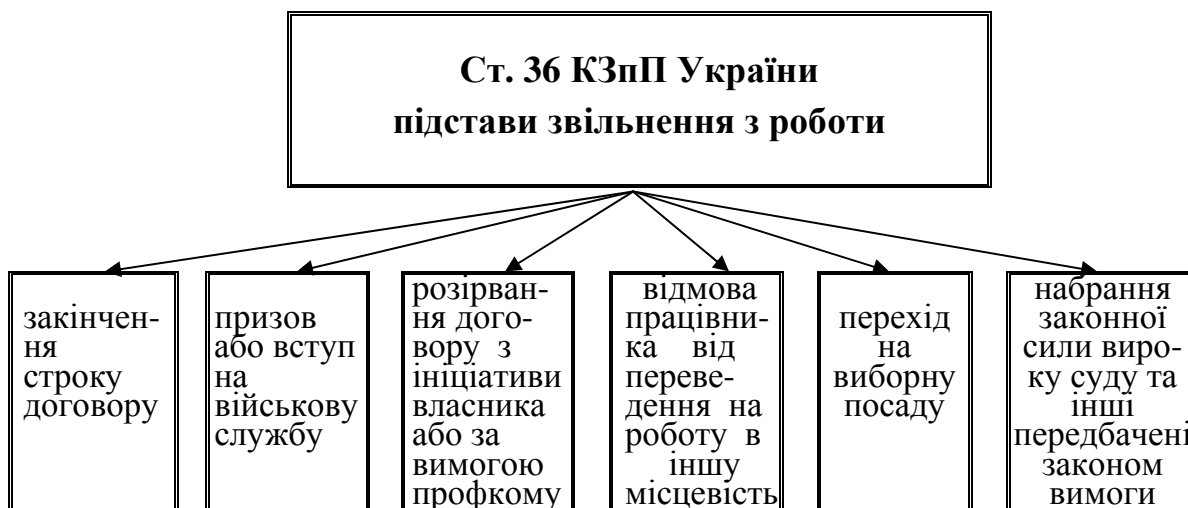
Трудовий договір, зазвичай, укладається у письмовій формі у вигляді окремого документа. Можлива й усна форма укладення договору з подальшим оформленням наказу про прийняття працівника на роботу.

Особливою формою трудового договору є **контракт**, термін дії якого визначається сторонами. Зміст контракту працівник та роботодавець погоджують між собою; зміст контракту передбачає умови, що відрізняються від умов безстрокового та строкового договорів. У контракті можуть бути передбачені умови його розірвання.

При укладенні трудового договору працівнику потрібно надати документ, що засвідчує особистість, а в окремих випадках – документ про освіту, права водія і т. ін.

Згідно зі ст. 188 КЗпП неповнолітні (до 16 років) здебільшого на роботу не приймаються. У виключних випадках за наявності згоди одного із батьків або особи, що їх замінює, можуть прийматися на роботу особи, що досягли 15 років, учні – після досягнення 14 років, якщо це не шкодить їхньому здоров'ю і не порушує процесу навчання, на роботу у вільний від навчання час.

Неповнолітні обов'язково проходять медичний огляд. Законодавством заборонено використання праці неповнолітніх на важких, небезпечних, шкідливих та підземних роботах. Для підприємств, установ, організацій установлюються норми прийняття на роботу неповнолітніх і професійне навчання на виробництві молоді, що закінчила загальноосвітні школи, професійно-технічні навчальні заклади, а також інших осіб молодше 18 років. Відмова у прийомі на роботу та профнавчання зазначених осіб може бути оскаржена в суді.

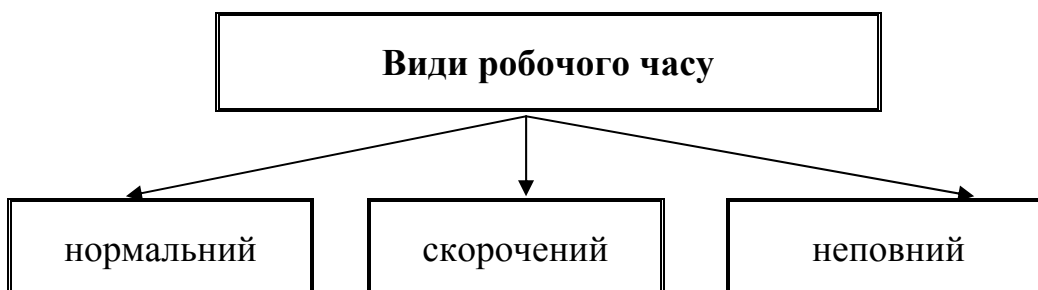

12. Правове регулювання робочого часу і часу відпочинку

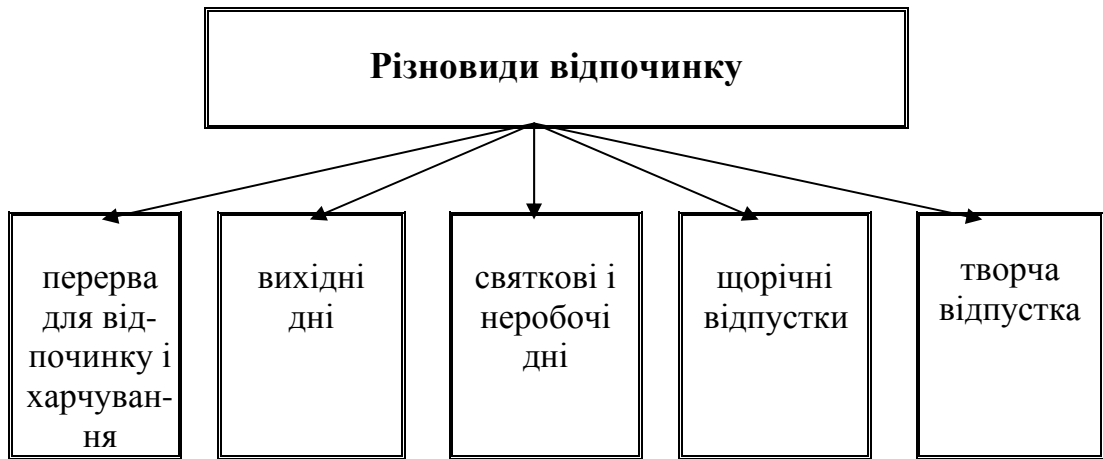
Робочий час – це час, установлений законом або за згодою сторін, впродовж якого працівник зобов'язаний виконувати обумовлену договором працю.

Згідно зі ст. 50 КЗпП тривалість робочого часу не може перевищувати 40 годин на тиждень.

Робочий час знаходить своє конкретне вираження у робочому дні, зміні, тижні та році.

Час відпочинку за трудовим законодавством – це установлений законом час, упродовж якого робітники та службовці вільні від виконання своїх трудових обов'язків і який вони можуть використовувати на власний розсуд.

Трудова дисципліна – це порядок взаємовідносин учасника трудової діяльності, передбачений правилами внутрішнього розпорядку підприємства, установи, організації, необхідний під час виконання будь-якої суспільної праці. Порухенням трудової дисципліни є протиправне, провинне невиконання працівником трудових обов’язків. Дія (бездіяльність) працівника є порушенням трудової дисципліни лише за наявності таких умов: дія (бездіяльність) є протиправною; протиправна дія є провинною, тобто здійсненою навмисно або з необережності; протиправна дія (бездіяльність) працівника пов’язана з його трудовими обов’язками.

Матеріальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності. Вона настає за прями збитки, нанесені внаслідок власних провинних дій працівниками підприємству, установі, організації, з якими вони перебувають у трудових правовідносинах. Відповідальність за матеріальні збитки запроваджується незалежно від дисциплінарної відповідальності.

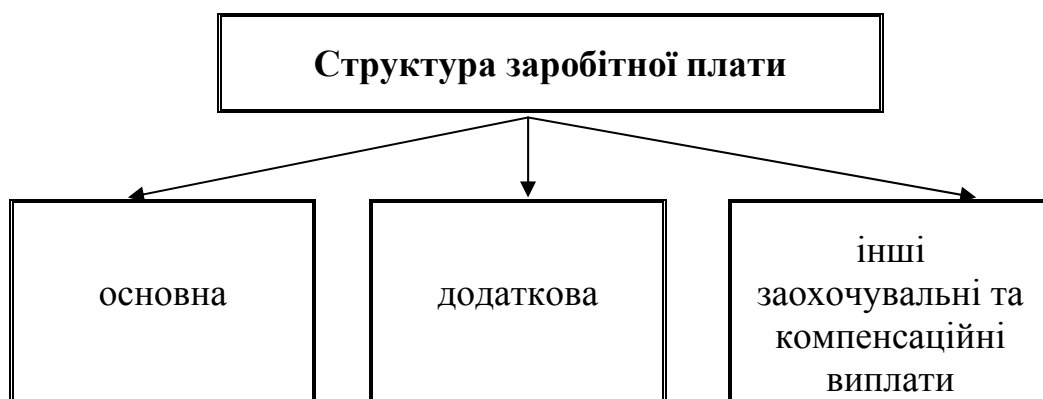

Трудові суперечки між працівником і власником можуть виникати на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форми власності. Для їх розгляду на загальних зборах трудового колективу з кількістю працюючих не менш 15 осіб обирається комісія з трудових спорів (КТС). КТС є обов'язковим первинним органом з розгляду всіх спорів, за винятком спорів, зумовлених законом.

13. Правове регулювання заробітної плати

Закон України „Про оплату праці” від 24 березня 1995 року (введений у дію з 1 травня 1995 року). Заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу.

Розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства.

Основна заробітна плата – це винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування, посадові обов'язки). Вона встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) та відрядних розцінок для робітників і посадових окладів для службовців.

Додаткова заробітна плата – це винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці. Вона включає доплати, надбавки, гарантійні та компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством, премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань та функцій.

Мінімальна заробітна плата – це законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може здійснюватись оплата за виконану працівником місячну, годинну норму праці (обсяг робіт). У мінімальну заробітну плату не включаються доплати, надбавки, заохочувальні та компенсаційні виплати. Вона є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності та господарювання.

14. Адміністративний проступок та адміністративна відповідальність

Адміністративне правопорушення (проступок) – це протиправна винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, що посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Для особи віком 16 – 18 років, що скоїла адміністративне правопорушення, застосовуються заходи, передбачені ст. 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КпАП України) – в окремих випадках неповнолітні згідно з ч. 3 ст. 13 КпАП України можуть нести адміністративну відповідальність на загальних підставах (у разі вчинення дрібного хуліганства, порушення окремих правил дорожнього руху, стрільби з вогнепальної зброї в населених пунктах тощо). Але й у цих випадках не виключається застосування заходів, передбачених ст. 24 КпАП України. Винятком становлять справи про злісну непокору законному розпорядженню або на вимогу працівника міліції, народного дружинника, військово-службовця чи образу їх (ст. 185 КпАП України). До неповнолітніх може бути застосовано адміністративний арешт.

Посадові особи підлягають адміністративній відповідальності за адміністративні правопорушення, пов'язані з недотриманням встановлених правил у сфері охорони порядку управління, державного і громадського порядку, здоров'я населення та інших правил, забезпечення виконання яких входить до їхніх службових обов'язків. Це означає, що посадова особа несе відповідальність не тільки за порушення певних правил внаслідок своїх дій, але й за забезпечення виконання цих правил іншими особами, насамперед, своїми підлеглими.

Підстави адміністративної відповідальності. Під підставами адміністративної відповідальності розуміють умови, за наявності яких можливе притягнення особи до адміністративної відповідальності.

Теорія адміністративного права виділяє такі види підстав: фактичні, юридичні та процесуальні.

15. Злочин і покарання

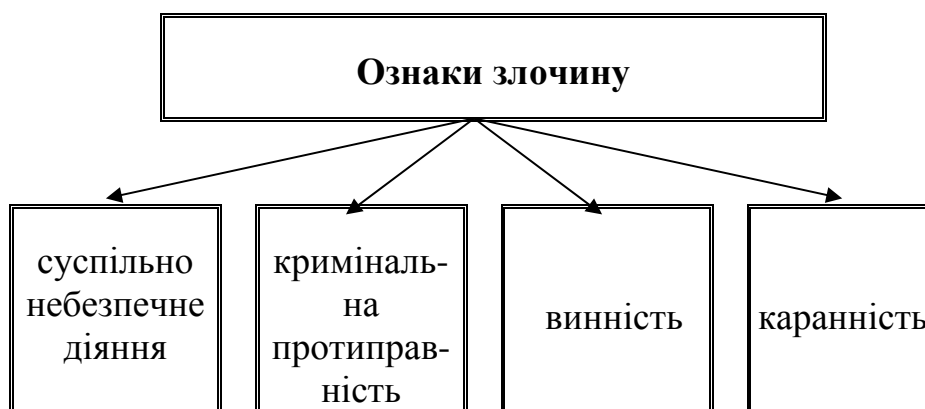
Кримінальне законодавство – це система кримінальних законів, встановлених законодавчими органами державної влади, які визначають основи і принципи кримінальної відповідальності, встановлюють, які саме суспільно небезпечні дії являють собою злочин і яке покарання може бути застосоване до особи, що його вчинила.

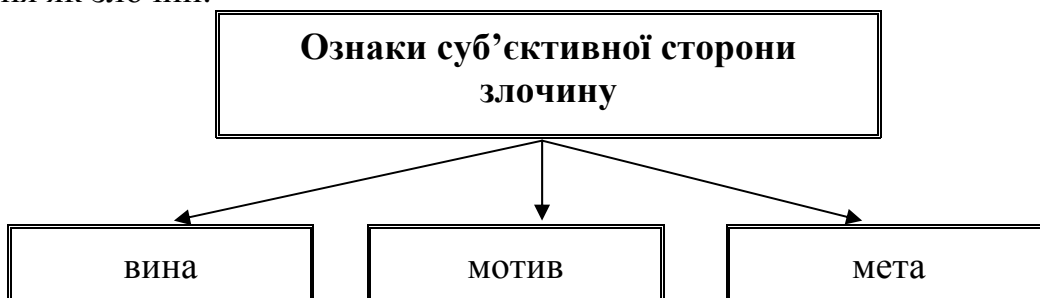
Загальна частина включає загальні норми, межі дії кримінального законодавства, найбільш принципові норми загального значення, які визначають основи кримінальної відповідальності, дають поняття злочину, визначають види покарання за злочин.

Особлива частина визначає кримінальну відповідальність за конкретні злочини. Норми Загальної частини розкриваються на базі Особливої частини.

Злочин за ст. 77 КК України – це суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

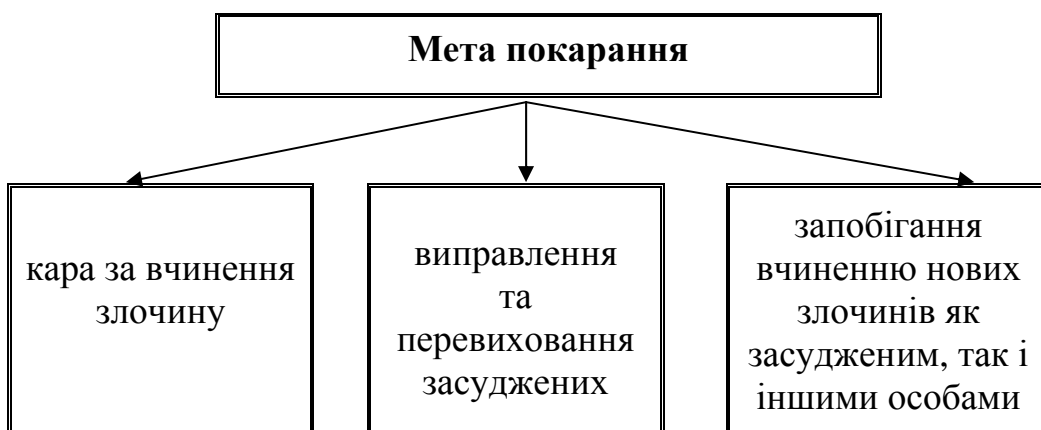
Склад злочину – це сукупність передбачених кримінальним законом об'єктивних та суб'єктивних ознак, які визначають суспільно небезпечне діяння як злочин.

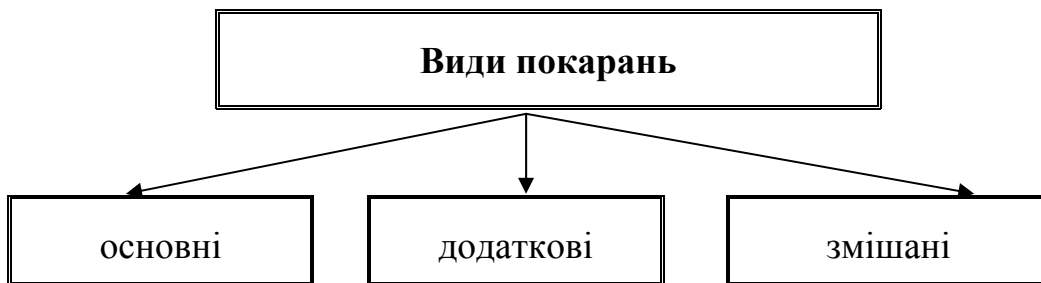

Кримінальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що встановлюється державою у кримінальному законі, накладається судом на осіб, які винні у вчиненні злочину та мають нести за це відповідальність особистого, майнового чи організаційного характеру.

За певних ситуацій можуть відбуватися діяння, зовні схожі на злочин. Наприклад, громадянин, захищаючи своє життя, вбиває злочинця, який на нього напав. Проте закон не визнає такі діяння як злочин.

- 1. Необхідна оборона** – це правомірний захист від суспільно небезпечного посягання шляхом нанесення шкоди нападникові. Діяння в силу необхідної оборони без перевищення її меж не підлягають кримінальній відповідальності (ст. 36 КК України).
- 2. Крайня необхідність** – це діяння, які хоч і мають ознаки злочину, передбаченого кримінальним законом, але здійснюються в ситуації крайньої необхідності, для запобігання загрози інтересів держави, суспільства, особі або правам цієї особи чи інших громадян, якщо ця небезпека за цих обставин не могла бути усунена іншими засобами і якщо заподіяна в ситуації крайньої необхідності шкода є менш значною, ніж та, якій запобігли (ст. 39 ККУ України).
- 3. Затримання злочинця** – це насильницьке короточасне позбавлення його волі з метою доставки його до органів влади або правопорядку, якщо при цьому не порушено умови правомірності цього затримання.
- 4. Співучасть у вчиненні злочину** – це умисна спільна участь двох чи більше осіб у вчиненні злочину. Отже, співучасть має місце тільки тоді, коли у вчиненні злочину бере участь не менше двох осіб; співучасть – це спільна діяльність; усі особи, які беруть участь у вчиненні злочину, діють умисно.
- 5. Кримінальне покарання** – це засіб державного примусу, який застосовується судом під час винесення вироку особі, яка скоїла злочин. Отже, покарання – це засіб державного примусу, який призначається лише за вчинення злочину і застосовується за вироком суду.

За ст. 10 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років.

16. Правова охорона природи як невід’ємна умова екологічного та соціального розвитку України

Правова охорона навколишнього середовища спрямована на забезпечення захисту численних компонентів природи, які перебувають у нерозривному взаємозв’язку.

Оснoву правової охорони навколишнього природного середовища становлять норми земельного, водного, лісового законодавства, законодавства про надра, тваринний та рослинний світ, а також інших видів екологічного законодавства.

Найважливішим комплексним нормативним актом, що регулює оснoви організації охорони навколишнього природного середовища, є Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища”, прийнятий 25.06.1991 року.

Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 року. Закон визначає правові, економічні і соціальні оснoви організації охорони навколишнього природного середовища, екологічні стосунки на базі єдиних для всього екологічного законодавства і права принципів та правил. У Законі закріплено екологічні права та обов’язки громадян, визначено надзвичайні екологічні ситуації, екологічна експертиза, заходи щодо забезпечення екологічної безпеки, стандартизації і нормування у галузі охорони навколишнього природного середовища тощо.

Найважливіші принципи природокористування: цільовий характер природокористування, плановість, комплексність, стійкість, стабільність і самостійний захист прав суб’єктів, що здійснюють експлуатацію природних ресурсів, похідність від відповідних форм власності прав за користування природними ресурсами, ліцензування.

Конституцією України передбачено, що будь-яка людина має право на безпечне для життя і здоров’я довкілля. Це правило – одне з основоположних прав людини.

Поряд з наданням громадянам екологічних прав Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища” покладає на них і певні обов’язки: вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів і

штрафи за екологічні правопорушення; здійснювати діяльність із дотриманням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів; не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів; компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншими негативними впливами на навколишнє природне середовище.

Атмосферне повітря – це природний об'єкт, що складається з природної суміші газів і утворює зовнішню оболонку Землі. Це один з основних життєво важливих елементів навколишнього природного середовища, який виконує екологічні, економічні та оздоровчі функції.

Правову основу охорони атмосферного повітря становить Закон України „Про охорону атмосферного повітря” від 16.10.1992 року. Предмет цієї правової регламентації – це стосунки в галузі охорони, збереження в належній чистоті та покращення атмосфери, а також використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого призначення.

Законом закріплено економічний механізм забезпечення охорони атмосферного повітря. Він зокрема передбачає: проведення організаційно-економічних заходів із забезпечення охорони та використання атмосферного повітря; плату за використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого призначення; порядок визначення нормативів плати та інші шкідливі впливи на нього; розподіл платежів за забруднення атмосферного повітря та інші шкідливі впливи на нього.

Важливим складовим елементом правового забезпечення раціонального природокористування і охорони навколишнього природного середовища є юридична відповідальність за порушення екологічного законодавства.

Підставою для притягнення до такої відповідальності є екологічні правопорушення, перелік яких міститься в екологічному законодавстві. До них віднесено: порушення права громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище; порушення норм екологічної безпеки; невиконання вимог державної екологічної експертизи; перевищення лімітів і порушення інших вимог щодо використання природних ресурсів; самовільне спеціальне використання природних ресурсів; порушення строків внесення платежів за використання природних ресурсів і забруднення навколишнього природного середовища, а також інші правопорушення, передбачені законом.

Особи, винні в екологічних правопорушеннях, несуть дисциплінарну, адміністративну, кримінальну і цивільно-правову відповідальність.

Дисциплінарна відповідальність полягає у накладенні роботодавцем на працівника дисциплінарного стягнення.

Адміністративні стягнення накладаються на винних, якщо порушення ними екологічного законодавства відзначається, порівняно, невеликим ступенем небезпеки і не вимагає притягнення до кримінальної відповідальності.

Кримінальна відповідальність накладається за вчинення екологічного злочину.

Цивільно-правова відповідальність полягає в накладанні на правопорушника обов'язку відшкодувати матеріальну або моральну шкоду, заподіяну внаслідок порушення норм екологічного законодавства.

17. Подружжя, батьки, діти, їхні права і обов'язки

Сімейне право – галузь права, норми якого регулюють і стосуються сім'ї. Завданням правового регулювання сімейних відносин є зміцнення сім'ї; побудова сімейних відносин на основі добровільного шлюбного союзу жінки і чоловіка, вільних від матеріальних розрахунків, почуття взаємної любові, дружби та поваги всіх членів сім'ї; виховання відповідальності перед сім'єю та ін.

Вихідні положення правового регулювання сімейних відносин визначені Сімейним кодексом України. Зазначений акт визначає засади шлюбу, особисті майнові та немайнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих майнових та немайнових прав батьків і дітей, усиновителів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

В Україні законодавчо визнається тільки шлюб, укладений у державних органах реєстрації актів цивільного стану. Релігійний обряд шлюбу так само, як й інші релігійні обряди, не має правового значення і є особистою справою громадян.

Умовами укладення шлюбу є взаємна згода осіб, які одружуються, і досягнення ними шлюбного віку (для чоловіків – 18, для жінок – 17 років). У виняткових випадках ці строки можуть бути зменшені місцевими органами влади.

Шлюб не може бути укладений між особами, з яких хоча б одна перебуває в іншому шлюбі, родичами по прямій висхідній чи низхідній лінії, повноправними та неповноправними братами і сестрами, між усиновителями, а також між особами, з яких хоча б одна визнана судом недієздатною, внаслідок душевної хвороби.

Укладення шлюбу відбувається після спливу місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу до державного органу реєстрації актів цивільного стану. В окремих випадках зазначений строк може бути скорочений.

Шлюб припиняється внаслідок смерті або оголошення в судовому порядку померлим одного з подружжя, а також шляхом розлучення.

Особи, які вступають до шлюбу, мають право за своїм бажанням до реєстрації шлюбу укласти **шлюбний контракт**, який набуває чинності з моменту реєстрації шлюбу. Шлюбний контракт укладається за місцем реєстрації шлюбу і має бути обов'язково нотаріально засвідчений.

У шлюбному контракті визначаються майнові права та обов'язки подружжя, зокрема питання, пов'язані з правом власності на рухоме або нерухоме майно яке придбане як до шлюбу, так і під час шлюбу, на майно, дороване чи успадковане одним із членів подружжя. У шлюбному контракті може бути визначено питання про порядок погашення боргів за рахунок спільного чи роздільного майна, передбачаються майнові, моральні чи особисті зобов'язання.

Окрім особистих прав та обов'язків, подружжя має рівне право на майно. Згідно із сімейним законодавством розрізняють майно, що належить кожному з членів подружжя на праві особистої власності (роздільне майно). Майно, придбане в шлюбі, є спільною власністю, право розпоряджатися ним однаково належить кожному з членів подружжя незалежно від величини їхнього заробітку та участі у суспільному виробництві.

Подружжя має рівні права володіння, користування і розпорядження спільним майном.

Сімейним законодавством передбачено взаємні права та обов'язки дітей і батьків, які ґрунтуються на походженні дітей, що засвідчується в установленому законом порядку. Походження дитини від батьків, що перебувають у шлюбі, засвідчується записом про шлюб батьків.

У випадку народження дитини у батьків, що не перебувають у шлюбі, в разі відсутності спільної заяви, батьківство може бути встановлено в судовому порядку за заявою одного з батьків. Діти, народжені в юридичному та фактичному (зарєєстрованому) шлюбі, мають рівні права.

До особистих прав та обов'язків батьків відносно дітей належать право надати їм своє прізвище, ім'я та по батькові, право та обов'язок представляти інтереси дітей та нести відповідальність за їх вчинки.

У разі розлучення на утримання неповнолітніх дітей стягується певна частка заробітку члена колишнього подружжя, що проживає окремо від сім'ї, залежно від кількості дітей; на одну дитину – чверть; на двох дітей – третина; на трьох і більше дітей – половина заробітку (доходу) батьків.

Повнолітні діти, які сплачують аліменти на батьків, можуть залучатися до участі у додаткових витратах на їхнє утримання, пов'язаних з винятковими обставинами (тяжка хвороба, оплата праці осіб, що доглядають за батьками, каліцтво та ін.). Проте, діти можуть бути звільнені від обов'язків щодо утримання батьків і стягнення витрат по догляду за ними у випадку, коли судом буде встановлено, що батьки ухилялися від виконання батьківських обов'язків.

Добровільний порядок сплати аліментів не виключає права стягувача аліментів у будь-який час звернутися із заявою про стягнення аліментів до суду.

Література

Основи правових знань: Підручник / П.І. Ігнатенко, В.М. Калашников, К.А. Марков та ін.; Кер. автор. кол. П.І. Ігнатенко. – К.: ВД „Юридична книга”, 2000. – 224 с.

Рабинович П.М. Основи загальної теорії права та держави. – К., 1994.

Кравченко В.В. Конституційне право України: Навч. посібник. – К., 2000.

Закон України „Про освіту” від 23 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 21.

Закон України „Про професійно-технічну освіту” від 10 лютого 1998 року // Офіційний вісник України. – 1998. – № 9.

Конституція України. – К., 1996.

Коментар до Конституції України. – К., 1996.

Цивільний кодекс України. – К., 1996.

Кодекс законів про працю України. – К., 1998.

Закон України „Про охорону праці” // ВВР України. – 1992. – №3. – С. 10.

Коршунов Ю.Н. Коллективный договор в условиях рыночной экономики // Хозяйство и право. – 1992. – № 2.

Адміністративне право України / За ред. Ю.П. Битяка. – Х., 2000.

Гончаров С.Т. Адміністративна відповідальність за законодавством України. – К., 1995.

Кодекс Украины об административных правонарушениях (научно-практический комментарий) – Х., 2000.

Кримінальний кодекс України. – К., 1997.

Андрейцев В.І. Екологічне право. – К., 1996.

Зміст

Пояснювальна записка	3
1. Право – соціальна цінність, складова частина загальнолюдської культури. Поняття та ознаки правової держави	4
2. Конституційні основи України	8
3. Правові основи професійно-технічної освіти	16
4. Цивільне право та цивільні правовідносини	17
5. Господарське право. Поняття господарського права та підприємницької діяльності	20
6. Учасники відносин у сфері господарювання	20
7. Порядок державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності	21
8. Господарсько-правова відповідальність	23
9. Правове регулювання банкрутства	24
10. Колективний договір. Правове регулювання охорони праці	25
11. Право громадян України на працю. Трудовий договір	26
12. Правове регулювання робочого часу і часу відпочинку	27
13. Правове регулювання заробітної плати	29
14. Адміністративний проступок та адміністративна відповідальність	30
15. Злочин і покарання	31
16. Правова охорона природи як невід'ємна умова екологічного та соціального розвитку України	33
17. Подружжя, батьки, діти, їхні права і обов'язки	35
Література	37